

6. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк / Лев Семенович Выготский. – СПб. : СОЮЗ, 1997. – 96 с.

7. Житник Т. С. Розвиток художньо-творчої активності старших дошкільників засобами живопису : дис. на здобуття наукового ступеня канд. педагогічних наук за спеціальністю 13.00.08 – дошкільна педагогіка. – Інститут проблем виховання НАПН України. – Київ, 2016. – 269 с.

8. Рагозіна В. В. Бесіда як інструмент організації сприймання та обговорення творів живопису з дітьми: типи і педагогічний супровід / В. В. Рагозіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. – Інститут проблем виховання НАПН України. – Київ, 2017. – 372 с. – Серія КВ № 20691-10491 КВ, ISSN 2308-3778; Вип 21. – Кн. 2. – С. 197–209.

REFERENCES

1. Zhytnik, T. (2016). *Asotsiatyvni kartky "Budynok"* [Associate cards "House"]. Melitopol: FOP Odnoroh T.V.

2. Zhytnik, T. (2016). *Asotsiatyvni kartky "Fantastyчне diistvo"* [Associate cards "Fantastic Action"]. Melitopol: FOP Odnoroh T.V.

3. Zhytnik, T. (2016). *Asotsiatyvni kartky "Yabluka"* [Associate cards "Apples"]. Melitopol: FOP Odnoroh T.V.

4. Zhytnik, T. (2016). *Asotsiatyvni kartky "Peizazh"* [Associate cards "Landscape"]. Melitopol: FOP Odnoroh T.V.

5. Obukhova, L. F. (Ed.). (2012). *Vozrastnaia psikhologiya* [Age-related psychology]. Moscow: Izd-vo Yurait.

6. Vygotskii, L. S. (1997). *Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste. Psikhologicheskii ocherk* [Imagination and creativity in childhood. Psychological essay]. St. Petersburg: SOYuZ.

7. Zhytnik, T. S. (2015). *Rozvytok khudozhno-tvorchoi aktyvnosti starshykh doshkilnykh zasobamy zhyvopysu* [Development of artistic and creative activity of senior preschool children by means of painting] (Doctoral dissertation, Kyiv).

8. Ragoza, V. V. (2017). *Besida yak instrument orhanizatsii sprymannia ta obhovorennia tvoriv zhyvopysu z ditmy: typy i pedahohichnyi suprovit* [Conversation as an instrument for organizing the perception and discussion of works of painting with children: Types and pedagogical support]. In *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Theoretical and methodical problems of children and youth education]: Vol. 21(2) (pp. 197–209). Kyiv.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2018 р.

УДК 772.932 : [37.091.32 : 374]

Гнидіна Олена Володимирівна,

учитель-методист, здобувач Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна, e-mail: olenagnidina@ukr.net

КСЕРОГРАФІКА НА УРОКАХ І В ГУРТКАХ

У статті актуалізується питання застосування графічних художніх технік у навчанні образотворчого мистецтва учнів в умовах уроків і гурткової роботи. Авторка торкається аспекту використання в практиці нетрадиційних графічних технік, зокрема винайденої нею ксерографіки – техніки, заснованої на чорно-білому відтиску, виконаному за допомогою копіювального апарата, результатом чого є художні зображення. Розкрито методику отримання ксерографічних зображень, необхідні матеріали і процес утворення зображень, представлено зразки учнівських робіт, які дають можливість скласти уявлення про задуми виконавців і результати їх втілення. Зроблено висновки про доцільність даної техніки в художньому навчанні учнів.

Ключові слова: графіка, традиційні й нетрадиційні графічні техніки, ксерографіка, ксерографія, учні.

Зміни в освітній сфері суспільства заохочують сучасних педагогів удосконалювати методику викладання предметів у закладах загальної середньої освіти, опрацювати інноваційні технології, які, з одного боку, сприятимуть набуттю учнями предметних компетентностей, а з іншого – підвищуватимуть їхній інтерес до мистецьких предметів і бажання самореалізовуватися мистецькими засобами. Неабиякого значення набувають різноманітні художні техніки, зокрема графічні, що відкривають можливість формування в учнів емоційно-почуттєвої сфери, образно-асоціативного мислення, розвитку творчого потенціалу, радості творчості від результатів, що надихають на продукування креативних ідей. У шкільній практиці лєвова частка роботи з опанування образотворчого мистецтва припадає на розділ графіки, це малювання з натури, декоративним і тематичним малюнок.

Художньо-педагогічний потенціал графіки, історію її виникнення, види залежно від техніки виконання вивчали науковці, педагоги-художники й мистецтвознавці (О. Авсіян, Г. Беда, Є. Гребенюк, М. Кириченко, Ю. Кирцер, В. Осипенков, В. Сухенько, Ю. Ходьков та ін.).

Сучасні художники, представники різних напрямів, акцентують увагу на важливості засвоєння техніки в мистецтві.

У методиці навчання малювання існують різні підходи: одні педагоги надають перевагу способам і прийомам, які винайшли діти в результаті самостійного експериментування художніми інструментами і опанування образотворчими матеріалами без допомоги дорослого (Г. Кершенштейр, Л. Любарська, М. Резніченко); інші (Р. Казакова, Т. Комарова, Н. Ростовцев, Н. Сакуліна, Н. Сокольникова) розглядають вивчення техніки як важливе самостійне завдання образотворчого мистецтва.

Питання нетрадиційних художніх технік та їх використання у навчальному процесі з дітьми різного віку висвітлювали Г. Акімова, Н. Акчуріна-Мутфієва, Т. Гаврилук, І. Давидова, О. Джафарова, Н. Краснова, В. Рагозіна, Т. Семенова, Н. Суханова, Н. Чен.

Важливість опанування дітьми раннього і дошкільного віку різноманітними нетрадиційними техніками малювання, ліплення й аплікації в художньо-естетичному розвитку та їх методики висвітлює В. Рагозіна [7]. Ефективність технології навчання дошкільників нетрадиційних технік малювання з використанням різних матеріалів, у тому числі й графічних (олівець, фломастер, крейда, свічка) розкрив Т. Гаврилук [1]. Класифікацію нетрадиційних художніх технік (малювання) за способом одержання зображення, доступних молодшим школярам у їхньому творчому самовираженні, розробила О. Джафарова [4], яка виокремила поряд із живописними ще й графічні техніки (граттаж, малювання предметів і фону свічкою, восковими олівцями та ін.). На думку дослідниці, нетрадиційні художні техніки з'явилися завдяки художникам-практикам і називаються так тому, що в широкій художній творчості дітей ще не набули широкого вжитку. Під керівництвом В. Рагозіної О. Джафарова виділила специфічні характеристики нетрадиційних художніх технік (простота використання матеріалів, доступність роботи з ними, можливість творити без специфічних художніх інструментів, легкість засвоєння технік, універсальність прийомів, безмежність творчої діяльності та швидкий результат від оволодіння нетрадиційними художніми техніками) та описала методику творчого самовираження дітей цими засобами [4, с. 38–43].

Цікаві знахідки у створенні оригінальних художніх технік з дітьми підліткового віку пропонує Н. Краснова – «гра з тенісними кулями», малювання на марлі та ін. [5, с. 123–126]. Дослідники Н. Краснова [5], В. Туляєв [8] підкреслюють важливість у підготовці учнів спеціалізованих загальноосвітніх шкіл художнього профілю навчання рисунка, під час якого вони пізнають можливість різних графічних матеріалів,

закономірності побудови форми предмета та опановують послідовність його зображення.

Вважаємо, що зазначена тематика потребує продовження дослідження з огляду на використання нетрадиційних технік у різних навчальних закладах, з дітьми різного віку, у навчальній і гуртковій роботі. Дана стаття має **на меті** висвітлити різновиди графічних художніх технік, їх використання на уроках образотворчого мистецтва в 5–7 класах.

Графіка (від грецького «*graphiko*», «*grapho*» – пишу, креслю, малюю) – це вид образотворчого мистецтва, головним зображувальним засобом якого є однотонний малюнок, виконаний переважно на папері олівцем, пером, пензлем, вугіллям або іншим матеріалом, можливо, віддрукований потім поліграфічним способом, переважно на папері (естамп). Основним засобом створення художнього образу в графіці виступає найпростіший для людини спосіб відтворення побаченого – лінія, штрих, крапка, які творять контур предмета або фігури.

Графіка поділяється за технічними засобами на такі **види: малюнок** (виконується олівцем, тушшю, аквареллю, гуашшю, вугіллям, сепією, соусом, сангіною); **гравюра** (літографія, гравюра на дереві, гравюра на металі, ліногравюра); **прикладна графіка** (монотипія, диотипія, акватипія, картонна гравюра, вирізна паперова гравюра, трафаретний естамп, шовкографія, автотипія, гіпсогравюра, гратографія) і **нетрадиційні техніки** (ниткографія, відбивання мильних бульбашок, друк з картопляних штампів, природних форм, тканини, зім'ятого паперу, акватуш і т. п.). Кількість технік постійно поповнюється за рахунок творчих знахідок митців, нових технологій та матеріалів [3].

У загальноосвітній школі відповідно до чинних програм [6] учні сприймають і обговорюють твори графічного мистецтва, а також ознайомлюються з різними графічними техніками, знайомляться, вивчають, удосконалюють свої художні графічні здібності. Аналіз чинної програми з образотворчого мистецтва 1–4 класів показав, що вивчення особливостей графіки здійснюється поступово. Відповідно до орієнтовної

тематичної структури в **1 класі** передбачене відтворення простих форм лінією, плямою в об'ємі (розділ «Грамастика образотворчого мистецтва»). У **2 класі** учні вивчають мову та композиційні прийоми в графіці (розділ «Мова образотворчого мистецтва»). У **3 класі** в розділі «У майстернях художників» відбувається віртуальне знайомство з роботою художника-графіка. У **4 класі** учні передають у різних інтерпретаціях художні образи в графіці (розділ «Художній образ у мистецтві»).

У основній школі в межах навчальної програми «Мистецтво» (5–9 класи) учні опановують такі ключові естетичні категорії, як види, жанри, стилі мистецтва під час основних видів діяльності: художньо-творче самовираження; сприймання, інтерпретація та оцінювання художніх творів; пізнання явищ мистецтва й засвоєння відповідної мистецької термінології. Вивчення образотворчої грамоти в **5 класі** розпочинається з розділу «Графіка», що підкреслює її важливість. Успішне виконання програмового матеріалу передбачає виконання трьох навчальних компонентів: знаннєвого (вивчення видів, засобів художньої виразності графіки та основних законів композиції), діяльнісного (відтворення об'єктів навколишнього світу графічними засобами, застосування різних технік і матеріалів), ціннісного (розвиток умінь висловлювати власні судження про естетичну цінність графічних творів, аналізувати власні та творчі роботи однолітків).

Попри те, що в **6 класі** термін «графіка» не звучить, але вона є основою побудови малюнків і використовується у вивченні різноманітних тем: «Передача простору за законами лінійної та повітряної перспективи», «Елементарна будова тварин та птахів», «Пропорційні особливості голови та фігури людини», «Законозображення інтер'єру» із застосуванням різних технік і матеріалів.

Особливе місце в **7 класі** займають художні графічні навички та техніки під час опанування основ дизайну, вивчення декоративно-ужиткового мистецтва та створення проектів, ескізів, макетів інтер'єру та екстер'єру.

Курс «Мистецтво» у **8 класі** присвячений вивченню особливостей періодів

як українського, так і світового мистецтва. Автори підручників на допомогу вчителям наводять практичні завдання, виконання яких передбачає використання графічних матеріалів.

Зокрема, у підручнику Л. М. Масол у контексті теми «Таємниці мистецтва стародавнього Єгипту» пропонується творче завдання: намалювати пейзаж із пірамідами (матеріал: графітні олівці, сангіна, фломастери) або створити декорації для опери «Аїда» (матеріал: графітні олівці, фломастери). Для освоєння теми «Мистецтво античності європейської цивілізації» учні можуть виконати таке завдання: намалювати давньогрецьку вазу, декоровану орнаментами (матеріал: гелеві ручки, кольорові олівці).

У 9 класі загальною темою є вивчення стилів та напрямків мистецтва ХХ ст. Завдання в підручнику Л. М. Масол направлені на розвиток загальної мистецької компетенції, більше уваги приділяється розвитку вміння висловлювати і доводити власну думку.

У 10–11 класах за програмами «Художня культура» (рівень стандарту, академічного та профільного навчання) учням пропонується різні завдання, де вони можуть використати вміння, наприклад, як один із варіантів виконання – створення ескізів, проектів, декорацій графічними матеріалами. Можливості для прояву себе в графічних техніках надаються в межах теми в 11 класі – «Тиражна графіка», «Мистецтво гравюри», «Графіка України ХХ ст.», «Художня культура української діаспори: живопис, графіка».

Отже, в межах чинних програм з мистецтва в 1–4, 5–9 та 10, 11 класах учні мають можливість поступово засвоювати графічні знання і набувати практичних умінь, а саме:

- ознайомитися із графічними засобами виразності (лінією, штрихом, крапкою, плямою);
- з'ясувати вплив освітлення на виявлення об'єму форми;
- обирати формат та різні варіанти розташування елементів композиції;
- передавати природні форми засобами художньої виразності графіки;
- створювати образи людей, враховуючи масштабність і пропорції.

Учні вчать застосовувати засоби графіки для створення художніх образів та використовувати на практиці різні графічні техніки та матеріали.

Окрім запропонованих у програмах, спектр художніх технік на уроках у загальноосвітній школі може розширюватися застосуванням **нетрадиційних** – тобто нових технік, які, на відміну від традиційних (котрі вже виправдали себе в процесі навчання і введені в сучасні програми для їх опанування учнями), ще не знайшли широкого застосування [2, с. 190–191]. Їх використання дозволяє вчителю відкривати перед учнями оригінальні, доступні виражальні засоби створення графічних образів для реалізації їхніх задумів, що особливо актуально для молодших школярів – учні початкової школи мають ще невеликий художній досвід створення зображень у різних техніках. Нетрадиційні техніки малювання актуальні і для підлітків, які прагнуть якнайширше втілювати свої творчі задуми.

Вважаємо, що засвоєння графічних художніх технік не повинно бути самоціллю: ознайомлення з ними на уроці має стати приводом для серйозної розмови про сутність зображення, виразні засоби графіки, особливості створення певних образів на аркуші чи будь-якому іншому матеріалі.

Спочатку слід зацікавити учнів мистецтвом графіки – тут вчителю на допомогу придуть різні *методи* – розповідь,повідомлення, бесіда за міфами, відеопрезентації та ін. Так, учням молодшого та середнього шкільного віку буде цікаво дізнатися, що графічне мистецтво є одним із найдавніших серед образотворчих мистецтв: майже сто років тому на півночі Іспанії археологи виявили печеру, що була прикрашена кольоровими малюнками бізонів, кабанів, диких коней. Вчені встановили дату їх походження – це епоха кам'яного віку – палеоліту.

Підлітків вразить романтична історія – існує поетичний міф про прекрасну коринфянку, яка намалювала на осяяній місяцем скелі силует свого коханого. Згідно з легендою, цим вона поклала початок графічному мистецтву. Існує також інша версія походження графіки: стародавня грецька легенда. Донька

хіоського гончара, прощаючись зі своїм милим, перед тим, як відпустити його на війну, бажаючи зберегти його образ, обвела вугіллям на дверях своєї будівлі профільний контур його голови. Зображення коханого відповідало природному прагненню не розлучатися. Залишений силует став символічним знаком, який завжди нагадував про нього.

На уроках образотворчого мистецтва знайомство з особливостями графіки слід поєднувати з творчістю відомих історичних мистецьких постатей, демонструвати їхні роботи. У музеях різних країн світу зберігаються роботи відомих художників-графіків, які доречно обговорювати з учнями середнього і старшого шкільного віку: Альберта Дюрера «Святе сімейство з коником», Рембрандта ван Рейна офорт «Три дерева», Джованні Баттіста Піранезі гравюра «Рим. Палац Манчіні»; графічні роботи Тараса Григоровича Шевченка «Казахи в юрті», сепія, «Старець на кладовищі», офорт, акватинта, «Судня рада», офорт; а також твори сучасних українських художників Сергія Адамовича – майстра станкової та книжкової графіки, Миколи Грибана – «Роздуми» із серії «Молодість», літографія та ін. Однак бесіда з учнями має бути не монологом учителя – розповіддю про картину чи художника, а обговоренням творів художників-графіків – не тільки змісту і засобів виразності, авторської манери, а ще й прийомів виконання зображень. Наприклад, коли твір виконано тільки чорними й білими кольорами, то він називається контрастним – на відміну від тонального прийому, де зображення передається різними відтінками одного кольору.

Паралельно зі сприйманням і обговоренням художніх творів, набуттям художніх технік необхідно знайомити учнів із іншими – нетрадиційними графічними техніками. За браком місця зосередимося на одній з них, що має назву – **ксерографіка** (авторський термін). Ця техніка ґрунтується на мистецтві фотографії. Оскільки школярі будуть ознайомлюватися з нею, вважаємо доцільним надати їм окремі відомості щодо цього.

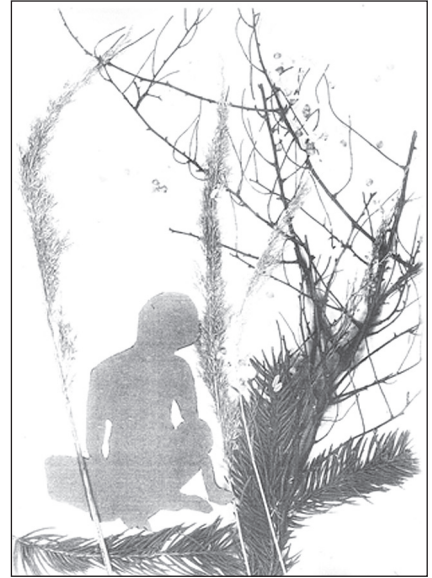
Основою для винаходу фотографії послужило спостереження грецького

Мал. 1. «Мандрівка крихітної рибки»

Мал. 2. «Роздуми про навколишній світ»

Мал. 3. «Спогади»

вченого Аристотеля, який у IV ст. до н.е. описав цікаве явище: світло, що проходить крізь маленький отвір у віконниці, малює на стіні той краєвид, який видно за вікном. У 1727 р. лікар з Галлі Йоган Шульц проводив досліди з розчином азотнокислого срібла й крейди: коли посудину із сумішшю виставляли на сонячне світло, її поверхня одразу чорніла; при струшуванні розчин знову ставав білим. За допомогою шматочків паперу Шульц одержував на поверхні рідини силуети, а збовтуванням знищував їх та одержував нові візерунки. У кінці X ст. н.е. в роботах арабських учених з'явилися перші згадки про *camera obscura* (з лат. «темна кімната») – пристосування для точного змалювання пейзажів і натюрмортів. Це були перші кроки до винаходу фотографії (від грецького «світло» та «пишу»). Фотографія є сукупністю різноманітних науково-технічних засобів і технологій, які мають на меті реєстрацію одиничних довготривалих зображень об'єктів за допомогою світла. Такий же фотографічний відтиск, але в іншому форматі залишає **ксерограф** – копіювальний апарат електрографічного типу з порошковим елементом, що фарбує.

Нами було проведено експеримент: замість друкованих аркушів ми поклали на поверхню ксерокопіювального апарата пласкі і контрастні за кольором

предмети і отримали цікаві чорно-білі знімки – графічні зображення. Таку техніку названо нами ксерографією. Цей різновид утворення зображень-ксерографій споріднений з фотографією.

Отже, **ксерографіка** (гр. *xeros* – сухий; гр. *graphike, graho* – пишу, креслю, маюю) у нашому визначенні – це різновид образотворчого мистецтва, заснований на чорно-білому відтиску, виконаному за допомогою копіювального апарата, результатом чого є художні зображення.

Ця техніка отримання графічного зображення дозволяє створювати роботи, які віддзеркалюють і зупиняють мить сьогодення, набувати спостережливості в дослідженні довкілля, бачити в ньому прекрасне, а отже збагачуватися новими враженнями і відчувати естетичну насолоду. Окрім цього, ксерографіка активізує творчу уяву та розвиває імпровізацію.

Ксерографіку, на наш погляд, краще застосовувати в **гуртковій роботі** (хоча можливості для застосування на уроках теж є), оскільки на створення творчого продукту потрібен певний час для підготовки, продумування ідеї, добору засобів та ін. В умовах гуртка у школярів є більше можливостей для експериментів.

Для роботи в цій техніці можна використовувати не тільки ксерокс –

подібні зображення можна створювати і на сканері, тільки обережно, щоб не пошкодити апарат. Але результати того варті (див. фото дитячих робіт 1–5 на с. 39–40 та фото 6–7 на с. 5).

Робота над створенням художніх робіт в техніці ксерографіка для учнів не зовсім проста, але цікава. Зрозуміло, на початковому етапі з'являються певні труднощі – відсутність навичок і практики роботи з подібним обладнанням та створення композиції. Не всі результати учнівських експериментів стають «шедеврами». Для успішного результату необхідно знати основи композиції, про них розповідає педагог: які предмети краще розмістити в центрі, а які – на інших планах, як вибудувати композицію та ін. У пригоді стане і непотріб: сітки, рамки, зламані ручки, нитки, трава, пісок, шаблони силуетів, гудзики та ін. Головним стає народження замислу, створення композиції та експериментування з матеріалами, їх аналіз на предмет не тільки утвореного зображення, а й того, що вдалося, а що ні – і чому саме так.

Техніка ксерографіки дозволяє експериментувати і домальовувати відтиски – саме такі завдання можна сміливо практикувати **на уроках**. Попередні етапи – задум роботи і ксерокопіювання – учні можуть виконати у вільний час, а завершувати роботу на уроці

Мал. 4. «На полюванні»

– домальовувати різними графічними матеріалами – олівцями, крейдами та ін. Педагог може використати такі роботи для обговорення з учнями правил композиції – у кого як вона вибудована, наскільки точно вона відповідає задуму учня та ін. – це надзвичайно корисний етап навчання образотворчого мистецтва. Таке обговорення стимулюватиме творчу уяву школярів – вони побачать багато образів і їх втілення різними матеріалами.

Висновки. З метою засвоєння образотворчого мистецтва та набуття практичних навичок використання традиційних і нетрадиційних графічних технік на уроках та в гуртковій роботі вкрай необхідне та можливе, навіть за умов нестачі матеріального устаткування. Художніх технік багато, а тому вчитель може обирати й використовувати доступні відповідно до програми, уподобань і вікових можливостей учнів.

Запропонована нами графічна техніка ксерографіки може бути ефективно використана з різною метою – навчальною (оскільки дозволяє знайомити дітей з правилами композиції, виразними засобами – ритмом, формою та ін.), розвивальною (сприяє розвитку творчої уяви, фантазії, вчить використовувати різні матеріали у творенні відтисків), творчою (розвиває творчі здібності). Долучитися до створення зображень у цій техніці можуть діти вже з молод-

Мал. 5. «Таємниця думок»

шого шкільного віку. Найкраще використовувати дану техніку в гуртковій роботі, що пов'язано з часовими можливостями, меншою кількістю дітей і тривалістю експериментальних спроб. Для розвитку творчої уяви і покращення графічних умінь можна пропонувати учням домальовувати відтиски, утворюючи художні образи.

Подальші дослідження пов'язуємо з удосконаленням даної техніки, аналізу її можливостей у художньо-творчій діяльності учнів різного віку.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Гаврилюк Т. Нетрадиційні техніки малювання та їх вплив на художньоестетичний розвиток дошкільників / Т. В. Гаврилюк. – Сквира, 2008. – 87 с.
2. Гнидіна О. Використання графічних технік майбутніми вчителями образотворчого мистецтва / О. Гнидіна // Художні практики та мистецька освіта у кроскультурному просторі сучасності : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., 29–31 бер. 2017 р., Полтава / [упоряд. М. М. Погребняк]. – Полтава : Симон, 2017. – С. 190–191.
3. Графічні техніки та їх можливості: методичні рекомендації для художніх шкіл / Рибалко Л. – Київ : ІНКOS, 2006. – С. 20–25.
4. Джафарова О. Нетрадиційні художні техніки у творчому самовираженні молодших школярів / О. Джафарова // Мистецтво та освіта. – 2012. – № 3. – С. 38–43.
5. Краснова Н. М. Формування світовідображення в учнів 5–7-х класів спеціалізованих загальноосвітніх шкіл художнього профілю у процесі художньої діяльності закладів : дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / Краснова Наталія Миколаївна. – Київ, 2015. – 300 с.
6. Освітні програми. Навчальні програми «Мистецтво» для 1–4, 5–9 класів. Режим доступу:

<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>

7. Рагозіна В. В. Художні техніки в естетичному вихованні дошкільників / В. В. Рагозіна // Мистецтво та освіта. – 2012, № 2 (64). – С. 32–42.

8. Туляев В. В. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у спеціалізованих загальноосвітніх навчальних закладах художнього профілю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07 / Туляев Володимир Володимирович. – Київ, 2008. – 18 с.

9. Чен Н. Нетрадиційні техніки зображення: навчально-методичний посібник. – Харків : Скорпіон, 2007. – 48 с.

REFERENCES

1. Havryliuk, T. (2008). *Netradytsiini tekhniki malivannia ta ikh vplyv na khudozhno-estetychnyi rozvytok doshkilnykiv* [Non-traditional drawing techniques and their influence on artistic and aesthetic development of preschoolers]. Skvyra.
2. Hnydyina, O. (2017). *Vykorystannia hrafichnykh tekhnik maibutnimy vchyteliamy obrazotvorchoho mystetstva* [Using graphic techniques by future teachers of fine arts]. In *Khudozhni praktyky ta mystetska osvita u kros kulturnomu prostori suchasnosti* [Artistic practices and artistic education in the cross-cultural space of the present]. Conference Proceedings (pp. 190–191). Poltava: Vydavnytstvo «Symon».
3. Rybalko, L. (2006). *Hrafichni tekhniky ta yikh mozhlyvosti* [Graphic techniques and their possibilities]. Kyiv: INKOS.
4. Dzhaфарова, O. (2012). *Netradytsiini khudozhni tekhniky u tvorchomu samovyrazhenniia molodshykh shkoliariv* [Non-traditional artistic techniques in the creative expression of primary schoolchildren]. *Mystetstvo ta Osvita* [Art and Education], 3, 38–43.
5. Krasnova, N. M. (2015). *Formuvannia svitovidobrazhennia v uchniv 5–7 klasiv spetsializovanykh zahalnoosvitnykh shkil khudozhnoho profilu u protsesi khudozhnoi diialnosti zakladiv* [Formation of the worldview of pupils of 5–7 grades in specialized secondary schools of artistic profile in the process of artistic activity of institutions] (Doctoral dissertation, Kyiv).
6. *Osvitni prohramy. Navchalni prohramy «Mystetstvo» dia 1–4, 5–9 klasiv* [Educational programs. "Art" for 1–4, 5–9 grades]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>
7. Ragoza, V. V. (2012). *Khudozhni tekhniky u estetichnomu vykhovanni doshkilnykiv* [Artistic techniques in aesthetic education of preschoolers]. *Mystetstvo ta Osvita* [Art and Education], 2(64), 32–42.
8. Tuliayev, V. V. (2008). *Orhanizatsiino-pedahohichni umovy pidhotovky starshoklasnykiv do profesiihnoho samovyznachennia u spetsializovanykh zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladakh khudozhnoho profilu* [Organizational and pedagogical conditions of preparation of senior pupils for professional self-determination in specialized general educational institutions of artistic profile]. (Dissertation Abstract, Kyiv).
9. Chen, N. (2007). *Netradytsiini tekhniky zobrazhennia* [Non-traditional techniques of the image]. Kharkiv: Skorpion.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2018 р.